

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Сергій Іваненко-Коленда

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПРИЗВИЩА ТА ГЕРБА МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО ТА ВСІЄЇ РУСИ

ГАВРИЇЛА КОЛЕНДИ (1606 - 1674)

Рід Коленда (Koleda) належав до руської знаті Великого князівства Литовського і королівства Польського, в історії котрих протягом XVI – XVIII ст. він залишив помітний слід. Шляхетська родина уніатського митрополита Гавриїла Коленди становила одне з відгалужень цієї кровно-спорідненої спільноти, яка і виводила своє походження від особи на ім'я Коледа.

Наприкінці XVI –початку XVII ст. білорусько-литовські представники цього роду, об'єднані гербом «Белти»¹ для того, щоб відокремитися від багатьох інших репрезентантів прізвища Коледа, стали називатися Колендами. Деякі з них навіть входили до сенаторського кола Речі Посполитої².

Найвідомішим серед Коленд до наших часів, безперечно, залишається Юрій (у чернецтві – Гавриїл) Коленда (1606–1674), архієпископ Полоцької, Вітебської й Мстиславської уніатських єпархій, архимандрит Дерманського, Ліщинського та Березвецького монастирів, настоятель Супрасльської лаври, протоархимандрит (генерал) ордена святого Василя Великого, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі. Доля цього церковного ієрарха трагічних часів Хмельниччини та Руїни неодноразово привертала увагу дослідників.

Протягом XIX – XX століть особу митрополита Гавриїла Коленди побіжно згадували у своїх студіях церковні історики М. Булгаков, М. Коялович, А. Сапунов, А. Великий, П. Підручний, Н. Полонська-Василенко та Г. Лужницький. Уважніше митрополиту діяльність розглядали Маріан Рехович³ та отець-василіанин Іриней Іван Назарко⁴, але треба зауважити, що ніхто з вищезгаданих авторів не переймався дослідженням митрополитичого родоводу, а тим більше проблемою походження прізвища Коленда та герба «Белти», назву якого нам вперше повідомляють польські дослідники геральдики та родоводів Каспар Несецький⁵ та Северин Урусський⁶.

Наше завдання полягатиме в тому, щоб на основі праць попередників, а особливо на підставі аналізу друкованих і рукописних джерел, реконструювати герб цього помітного в історії Речі Посполитої шляхетського роду і простежити походження та граматичне написання його прізвища протягом XVI –XVII ст. Для досягнення цієї мети було залучено численний актовий матеріал Національного історичного

архіву Білорусі (НІАБ) у Мінську, основний корпус рукописних джерел якого, а саме: персональні справи шляхтичів Коленд-Стадницьких, зберігається у фондах Мінського дворянського депутатського зібрання (далі – Мінське ДДЗ). Частина приватної документації митрополита Гавриїла Коленди потрапила до Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Тут варто виділити фонд №201 «Греко-католицька митрополічна консисторія м.Львів (1806-1945)», у якому зовсім несподівано віднаходимо цінну збірку рукописів XVI – XVII ст. з проблематики, що нас цікавить, на яких залишилися автографи та підвісні печатки митрополита Гавриїла Коленди та його родичів, зокрема батька та рідного брата Михайла-Костянтина.

* * *

Прізвище Коленда (Коледа) походить від латинського слова **Calendae** (kalendae), яке у древніх римлян означало перший день місяця (1 січня, наприклад, називали – *Calendae January*, і т. д.). На римському пагорбі Капітолії у цей день проходило засідання сенату, яке супроводжувалося народними гуляннями, а в дохристиянські часи – ще й приношенням жертв язичницьким богам. Також у цей день римляни, що мали борги, були зобов'язані виплачувати по них проценти. **Calendarium** – так називалася боргова книга кредитора.

Оригінальність слова «календа» підкреслює приказка: “Ad Calendas Graecas” – “Відкласти до грецьких календ” (тобто відкласти назавжди), оскільки греки, рахуючи час по олімпіадах, не мали календ у своєму «календарі». Та й саме слово «календар», що має в собі корінь «календа», у греків з'явилося значно пізніше, ніж у римлян.

Після прийняття християнства (313 р. н. е.) у Римській імперії під календами також розумілося святкування першого дня місяця з обрядами та веселощами, що походили від поганських часів. Проти цих проявів язичництва природно повставали великі вселенські вчителі і святителі Християнської церкви: Василій Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст.

Зокрема святкування Календ уже на рубежі IV-V століть н. е. засуджують святитель Іоанн Златоуст та блаженний Августин Аврелій, а також у спеціальній проповіді на цю тему – Астерій Амасійський⁷. Наприкінці VII ст. н. е. Шостий вселенський собор, що проходив у Трулі – судовій залі Константинопольського палацу імператора, остаточно виніс постанову: “Так звані Календи, Вота, Врумалії і народне зборище в перший день березня, бажаємо зовсім ліквідувати з життя вірних” (62 правило Собору, 680 рік Р.Х.)⁸.

Проте саме слово „календа” виявилось живучішим, ніж події, які з ним попередньо були асоційовані. Так, із IX сторіччя н. е. римо-католицька церква вже називає *календами* духовні бесіди, що проходили на початку кожного місяця з питань пастирської практики. У XIII ст. з'явилися навіть календарні братерства, «*fratres calendarii*» – товариства взаємодопомоги мирян та духовенства, які збиралися в перший день кожного місяця. Календарні братерства проводили поминальні богослужіння за померлими товаришами та установлювали свята, дні посту, милостиню та інші релігійні заняття. Однак, коли ці товариства взаємодопомоги сильно розбагатіли, їх засідання перетворилися в справжні оргії та зникли в часи Реформації.

До східнослов'янського мовного вживання слово **календа** потрапляє після хрещення Русі в трохи зміненому вигляді – Коляда, – це вже на Русі так називається Різдво Христове та різдвяні свята. Калядою або коледою також називають подарунок або викуп пану від селянина за користування землею, від чого пішло прислів'я: “На святий Степан (27 грудня) – кожен сам собі пан.” І, звичайно, під колядою розуміли все, що дарували священику під час його різдвяного відвідування осель своїх парафіян як селянських, так і панських. На білорусько-литовських і польських землях ще й досі існує приказка: „Іде поп (ксьондз) по коленді”.

Коленда або *Каляда*, як особливе ім'я людини, з'являється на Київській Русі

теж незабаром після її хрещення. У першій половині XI сторіччя чоловік на прізвище Коляда вперше згадується на сторінках давньоруських літописів. Зокрема, це сталося 1044 року, коли великий київський князь Ярослав Мудрий приєднав до своїх володінь білоруське місто Новогрудок та призначив у ньому своїм намісником дружинника Коляду⁹. Цілком можливо, що саме цей Коляда і є повноправним родоначальником («protoplastus») білорусько-литовської шляхетської родини, з якої походив Гавриїл Коленда, греко-католицький митрополит всієї Руси.

Славнозвісна “История Русов или Малой России” повідомляє нам про «полковника Колядича»¹⁰, котрий на рубежі XIV – XV століть захищав Литовську Русь від німецьких хрестоносців, які поширювали свої завоювання по берегах Балтійського моря. Цей «Колядич» перебував на службі українського князя Венцеслава Светольдовича, військо якого зробило королю Владиславу Ягайлові та всьому його королівству “значні послуги”. Ось як пише автор “Истории Русов”: “Коли у 1401 році від магістра хрестоносців Магнуса, опісля багатьох з ним сутичок і замирень, прислані були до короля Владислава з нарочитим посланцем два закривавлених меча, що за тогочасним звичаєм означало рішучу та жорстоку війну і виклик на неї, то за королівським повелінням князь Венцеслав Светольдович, з’єднавшись з військом польським і литовським, пішов разом з ними в наступ на хрестоносців побіля міста Динабурга (*зараз Даугавпілс, Латвія*) і „вдаривши на них руськими своїми списками, привів їх у смятіння і завдав їм рішучої поразки.”

Король Владислав Ягайло був надзвичайно задоволений і вдячний князю Венцеславу Светольдовичу та його «руському воїнству» (серед якого був і «полковник Колядич») за такі їх “важливі послуги” і нагородив різними почестями та подарунками. А коли від чинів литовських були зроблені деякі замаху на привілеї й маєтності чинів руських та їхнього лицарства, то король Владислав Ягайло 13 квітня 1409 року видав підтверджувальний привілеї на пакти з’єднання народу та лицарства Руського з народом та лицарством Польським і Литовським: “Бути їм як рівний з рівними і вільний з вільними вічно і непреложно.”

Це військове братерство русько-польсько-литовського лицарства закріпилося у дарованому праві (Городельському привілеї 1413 року) користуватися руському лицарству гербами польської шляхти. Ось так за Колядичем та його нащадками закріпився польський герб «Белти», який був принесений до Польщі з Моравії ще у IX сторіччі.

Типовий герб «Белти», як його описує польський хроніст Каспар Несецький у своєму вищезгадуваному гербовнику «Корона Польська при золотій вільності», виглядає так: “...на червоному полі щита – три схрещені срібні стріли (белти). Середня стріла направлена наконечником догори, бокові стріли – наконечниками донизу. Над середньою стрілою розміщується хрест. Щит увінчаний лицарським шоломом та шляхетською короною. В шоломі над щитом – п’ять страусових пір’їн”¹¹. «Користується гербом «Белти» рід Коленда у Великому Князівстві Литовському»¹².

Деякі геральдисти висловлюють думку про те, що хрест у гербі „Белти” з’явився лише у XVII ст., коли Гавриїл Коленда зайняв посаду митрополита. Тому у геральдично-генеалогічній літературі такий герб з хрестом прийнято називати „Коленда” (від прізвища духовної особи, котра використовувала згаданий варіант) або «Белти» змінений¹³. Це підтверджується також печатками (з хрестом) митрополита Гавриїла Коленди та його брата Михайла-Костянтина (без хреста), що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Також класичне зображення герба „Белти” (без хреста) прикрашає родовідні книги шляхтичів Коленд та Стадницьких-Коленд, які зберігаються в державних історичних архівах Білорусі та Литви.

Що ж стосується питання граматичної конверсії митрополичого прізвища (і загалом прізвищ усієї руської шляхти), то цій проблемі ще на початку XVII ст. приділив увагу анонімний автор відомого трактату “Пересторога”, який деякі

дослідники (зокрема Ю. Мицик) приписують Йову Борецькому. Надзвичайно обурювала письменника та прикра обставина, що Русь втратила свою шляхетську еліту, оскільки її представники навіть імена і прізвища свої "...поодмінjali, яко би ніколи не знайшлися бути потомками благочестивих прародителів своїх"¹⁴.

Цей закид автора "Перестороги" безпосередньо стосувався родини митрополита Гавриїла Коленди. Справа в тому, що протягом XV–XVI ст. русини не дотримувалися чітких граматичних правил у написанні свого прізвища, відмінюючи його за своїм бажанням, як заманеться. Не були винятком у цьому діди та прадіди митрополита Гавриїла Коленди, які разом із латинізованим варіантом свого прізвища (Коленда Федорович), без зайвої сором'язливості продовжували вживати східнослов'янський варіант — Каляда Григорій або Коледа Михайло. Проте, коли після Люблінської унії польські звичаї та польська мова все більше стали набувати ваги в житті шляхетського стану, з цією граматичною анархією треба було покінчити. І ось для того, щоб відокремити свою родину від усіх інших репрезентантів прізвищ Каляда та Коледа (які на початку XVII ст. були не менш розповсюдженими, ніж на початку XXI ст.), віленський земський писар Ян Михайлович (батько митрополита) остаточно починає підписуватися прізвищем Коленда. Хоча деякі його знайомі (зокрема митрополит Іпатій Потій), інколи, можливо, навмисне, дозволяли собі вживати по відношенню до нього старе прізвище — Коледа.

А при тому, що у побутовому листуванні уніатський митрополит Речі Посполитої вживав головним чином польський граматичний варіант свого імені та прізвища — *Gabriel Koleda*, то з цього приводу і деякі сучасні дослідники історії церкви (зокрема — білоруські), „не мудрствуя лукаво”, називають його Гаврилом Калядою. На нашу думку, в науці це є не зовсім припустимим вульгаризмом, головним чином з огляду на його невідповідність справжньому прізвищу історичної персони.

Повертаючи до наукового обігу родовий герб „Белти” та автентичне прізвище „Коленда” митрополита Гавриїла-Юрія, зверхника уніатської церкви Речі Посполитої, ми відновлюємо історичну справедливість та віддаємо данину своїй повазі та шани одному з головних будівничих української греко-католицької церкви, до якої на сьогодні належать мільйони наших співвітчизників.

Джерела та література:

1. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1914.- Табл. XIX.
2. Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego 1386-1794.- Krakow, 1885.- S. 13.
3. Rehowich M. Kolenda Gabriel.// Polski Słownik Biograficzny.- Warszawa, 1936.- Т. 13.- S. 310-311.
4. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). *Записки Чина Святого Василя Великого* (далі — *Записки ЧСВВ*).- Рим, 1962.- С. 51-56.
5. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1728.- Т. 1.- S. 68.
6. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1738.- Т. 2.- S. 558.
7. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej.- Warszawa, 1910.- Т. 7.- S. 100-101.
7. *Архимандрит Киприан Керн* «Литургика, гимнография и эортология»,- Москва, 1999.- С.147.
8. «Книга правил святыхъ апостоль, святыхъ соборовъ вселенскихъ и поместныхъ, и святыхъ отецъ». Троице-Сергиева Лавра 1992 г. — С.102.
9. Ермалович М. Старажытная Беларусь.- Мн., 1990.- С. 102—103, 307—310; *Татищев В.* История российской.- М; Л., 1992.- Т. 2.- С. 79; Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).- М., 1962.-Т. 2.
10. Колицкий Г. История Русов или Малой России. — Москва, 1846.- С. 10.
11. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1728.- Т. 1.- S. 68.
12. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1738.- Т. 2.- S. 558.
13. Gajl T. Polskie rody szlacheckie i ich herby.- Białystok, b. d.- S. 100.
14. *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові.— Львів, Львівський державний університет, 1954.— С.26